

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΥΠΟΔΕΞΕΩΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΥΠΟ

ΦΑΙΔΩΝΟΣ ΚΟΥΚΟΥΛΕ

Ποῖον ἦτο τὸ σχῆμα τῶν ὑποδημάτων, τὰ ὁποῖα ἐφόρουν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ πῶς ταῦτα ὀνομάζοντο, ἐκ δύο πηγῶν δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν, πρῶτον ἐκ τῶν εἰκόνων, εἴτε ἐν χειρογράφοις εἶναι αὐται, εἴτε τοιχογραφίαι, εἴτε παραστάσεις ἐπὶ κομποτεχνημάτων, δευτέρου ἐκ τῶν ἀγαλμάτων, καὶ τρίτον, ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν συγγραφέων καὶ τῶν διαφόρων ἐγγράφων καὶ ποιημάτων. Αἱ πηγαὶ ὅμως αὗται ἔχουσι τὰ μειονεκτήματά των· οἱ ζωγραφίζοντες δῆλα δὴ τὰς εἰκόνας, μὴ προσέχοντες εἰς τὰς λεπτομερείας, πολλάκις ὑποδηλώνουσιν ἢ ἀναπαριστῶσι τὸ ὑπόδημα ἂν ἑτέρου τὰ φορέματα τῶν παριστανομένων προσώπων εἶναι πολλάκις τόσον μακρά, ὥστε νὰ ἐπικαλύπτωσιν ὅλον τὸ ὑπόδημα καὶ μόνον τμῆμα τοῦ προσθίου μέρους ν' ἀφίνωσι νὰ φαίνεται.

Δὲν ἀρνούμεθα βεβαίως ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ζωγραφίαι, καὶ μάλιστα αἱ παριστῶσαι ποιμένας, κυνηγούς καὶ ἐφίππους, πρὸς δὲ καὶ ἀγάλματα σαφεστέραν τοῦ Βυζαντινοῦ ὑποδήματος παρέχοντα ἰδέαν, καὶ ταύτην ὅμως πάντοτε οὐχὶ πλήρη.

Καὶ τὰ κείμενα δὲ μᾶς δυσκολεύουσι τὴν κατανόησιν μεταχειριζόμενα ἀρχαῖα ὀνόματα, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς εἶχον ἐκλίπει καθ' οὓς χρόνους ταῦτα ἐγράφοντο, οἷον κοθόρουνος καὶ ἐμβάδας καὶ κρηπίδας καὶ τὰ ὅμοια, πρὸς δὲ καὶ γενικὰ ὀνόματα, οἷον ὑποδήματα, καλίγια, πέδιλα, ἅτινα ὅμως κατὰ ἐποχάς, ἐδήλουν καὶ ὠρισμένων ὑποδημάτων εἶδος. Παρὰ ταῦτα, τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν, εἰς ἃς καὶ ἄλλαι δευτερεύουσαι προστίθενται, καὶ τῆς μελέτης τοῦ Νεοελληνικοῦ χωρικοῦ ὑποδήματος, ὅπερ σφῆζει καὶ Βυζαντινὰ ὀνόματα, καὶ ἐν μέρει, παρὰ τοῦ χρόνου τὴν πᾶροdon, καὶ τὸ μεσαιωνικὸν σχῆμα, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ εἰπωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ὑποδέσεως τῶν Βυζαντινῶν.

Προτοῦ ἐν τούτοις εἰς τὸ κύριον ἡμῶν θέμα εἰσέλθωμεν, δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἄσκοπον νὰ ὑποβάλωμεν τὴν ἐρώτησιν· ἄρα γε ἦσαν πάντοτε ὑποδεδεμένοι οἱ Βυζαντινοὶ ἢ μὴ καὶ ἡ ἀνυποδησία δὲν ἦτο ἀσυνήθης παρ' αὐτοῖς;

Κατὰ κανόνα τότε εὐπρεπὲς ἔθεωρεῖτο νὰ ἐξέρχηται τις ὑποδεδεμένος ὁ Χρυσόστομος, πρὸς τοὺς ἀκροατάς του ἀπενθυνόμενος, ἔλεγε·

«χωρὶς ὑποδημάτων οὐκ ἂν ἔλοιτό τις ὑμῶν εἰς τὴν ἀγορὰν καθεῖναι¹», συνήθεια ἡ ὁποία διετηρήθη ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας², ἀφ' οὗ πολὺν βραδύτερον, κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ὁ Προόδρομος, ἐμποδιζόμενος νὰ ἐξέλθῃ τῆς μονῆς καὶ ἴδῃ τοὺς ἱπποδρομικοὺς ἀγῶνας, μετὰ παραπόνου ἔγραφε·

Καὶ πάντως ἀνυπόδετον ἄς μὲ παραχωροῦσαν
νὰ ξέβαινα, νὸ ἔβλεπα καὶ οὐκ εἶχα το ἀτιμίαν³.

Τὸ ὅτι ὁμοως συνηθίζετο καὶ ἡ ἀνυποδησία παλαιότερον σαφῶς ἐδήλωσεν ὁ Ἀλεξανδρείας Κλήμης γράψας ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του «ἀνδρὶ δὲ εὖ μάλα ἀρμόδιον ἀνυποδησία, πλὴν εἰ μὴ στρατεύοιτο»⁴, πληροφορία, τὴν ὁποίαν βραδύτερον ἐπανειλημμένως ἐβεβαίωσεν ἐν τοῖς λόγοις του ὁ Χρυσόστομος ὁμιλήσας περὶ πτωχῶν «οἷς κατὰ τὸ θέρος οὐ χρεαία ὑποδημάτων τοσαύτη» καὶ περὶ οἰκετῶν καὶ γεωργῶν ζώντων χωρὶς ὑποδημάτων⁵. Ὁ αὐτὸς μάλιστα πατὴρ πιστοποιεῖ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του πολλοὶ τῶν πτωχῶν ἦσαν «ἀνυπόδετοι, ἕνα περικείμενοι χιτωνίσκον»⁶.

Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμῶνης Λιουτπράνδος, ὅστις τόσα κατὰ τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐψευδολόγησε, μεθ' ὑπερβολῆς βέβαια, λέγει ἐν τῇ Ἀνταποδόσει του, ὅτι κατὰ τινὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει προέλευσιν τοῦ Νικηφόρου Φωκά μέγα μέρος τῶν ἐπευφημοῦντων πολιτῶν ἦσαν ἀνυπόδετοι. Καὶ ὁ Χριστόφορος δὲ Μυτιληναῖος⁷ λέγει

¹ Χρυσόστομος, Κατήχησις Β' πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι (Migne, P.G. 49, 240).

² Εἰς τὰς εἰκόνας τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης ζωγραφίζονται πρόσωπα γυμνόποδα π.χ. ὁ Προόδρομος, οἱ ἄλεις, ὁ Ἀδάμ, ἡ Εὐα, ὁ προφήτης Ἰωάννης κτλ. Βλ. J. Wilpert, Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten σελ. 31.

³ Hesselung—Pernot, Poèmes Prodromiques III 132 α.β.

⁴ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' Κεφ. 10 σ. 277 (Stählin). Τὰς μαρτυρίας τοῦ Κλήμεντος λαμβάνω ὑπ' ὄψιν, διότι φρονῶ ὅτι ὁ Νεοελληνιστὸς βίος ἀρχεται πολὺ παλαιότερον ἀπὸ ὅτι κοινῶς νομίζεται. Ἐπιθι Φ. Κουκουλέ, Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκῃς Εὐσταθίῳ, ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 1.35 καὶ 36. Σημειωτέον ὅτι καὶ παρ' ἀρχαίοις Ἕλλησι δὲν ἦτο σπανία ἡ ἀνυποδησία.

⁵ Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν Β' πρὸς Κορινθίους ὁμιλία ΙΕ' (Migne, P.G. 61.507) τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἐλεημοσύνης (Migne, P.G. 51.261).

⁶ Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς Κεφ. Α' ὁμιλία Α' (Migne, P.G. 62.304).

⁷ Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται σ. 522.

⁸ E. d. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios ἀρ. 29.

περὶ τοῦ πτωχοῦ Λέοντος ὅτι ἀχάλκος ὢν, ἄραβδος, ἐμβάδων δίχα, ζῇ βίον ἀποστόλου, καὶ μὴ θέλων.

Ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα συνήθης ἦτο ἡ ἀνυποδησία, μάρτυς ὁ Πρωχοπρόδρομος, ὅστις παριστάνει τὸν πατέρα του συμβουλευόντα αὐτὸν νὰ μάθῃ γράμματα καὶ προβάλλοντα πρὸς μίμησιν πρόσωπον, ὅπερ ἐξ εὐτελῶν προήχθη· καὶ τοῦ λέγει·

αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανεν ὑπόδησιν οὐκ εἶχε
καὶ τώρα βλέπεις τὸν φορεῖ τὰ μακρυμύτικά του¹.

Καὶ ἐξ ἐτέρου δὲ χωρίου τοῦ αὐτοῦ συγγραφῆως πιστοποιεῖται τὸ πρᾶγμα· ἐν αὐτῷ παριστάνεται ὁ ἡγούμενος προσηλακίζων τὸν πτωχὸν καλόγηρον καὶ λέγων ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἔχη ἀξιώσεις· οἱ ἄλλοι, τοῦ παρατηρεῖ, πολλὰ προσέφερον ἐλθόντες εἰς τὴν μονήν·

σὺ δ' ἡλθεσ ἀνυπόδητος καὶ δίχα ἐπικαμίσου².

Βραδύτερον, κατὰ τὸν ΙΓ'. αἰῶνα ἀρχόμενον, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης, εἰς τὸ ποίημά του τὸ ἐπιγραφόμενον Θεανῶ, βεβαίωι ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Κέας ἔτρεχον γυμνόποδες³.

Τὴν συνήθειαν τέλος ταύτην ἐπιβεβαιοῦσι καὶ τὰ ἐγγραφα, ἐν οἷς τὸ ἀξυπόλυτος καὶ ἐξυπόλυτος φέρονται ὡς οἰκογενειακὰ ἐπίθετα⁴.

Ἄς σημειωθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι ἀνυποδησία ἐπεκράτει παρὰ τοῖς πολίταις, καὶ τοῖς βασιλεῦσιν ἀκόμη, ὅταν οὗτοι, μετὰ σεισμόν ἢ θεομηνίαν καθ' ὅλου, ἐλιτάνευον διὰ τῶν ὁδῶν τῶν πόλεων⁵.

Ἦσαν δέ, φαίνεται, καὶ γυναῖκες ἀνυπόδητοι· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται διατί ὁ Κλήμης συνεβούλευε τὰς συγχρόνους του «τὰ πολλὰ ὑποδήμασι χρῆσθαι» οὐ γὰρ ἀρμόζει γυμνὸν ἐπιδείκνυσθαι τὸν πόδα· καί, ἂν δὲν ὑπέφερον τὴν ἀνυποδησίαν, ὅταν δὲν ὦδενον, νὰ μεταχειρίζονται ἐλαφρά ὑποδήματα, ἅτινα χαρακτηρίζει ὡς βλαύτας καὶ φαικάσια⁶.

¹ Hesselings - Pernot, Poèmes Prodromiques IV. 5.

² Hesselings - Pernot, Ἐνθ. ἀν. III. 89.

³ Ποσὶν ἐπεὶ γυμνοὶς καὶ κουφοτέροισιν θεοῦσιν (Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα τόμ. 2.388 στίχ. 381).

⁴ Trinchera, Syllabus 166. 124, Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διηγ. 784. 16B. Fr. Halkin, Βίος τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου (Anal. Boll. τόμ. 54 σ. 51.24).

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 364. 2, Θεοφάνους, Χρονογρ. 271. 1 (ἐκδ. Βόνν.) Ἀντιστρόφως ἐν τῷ ἱατροσοφίῳ τοῦ Σταφιδᾶ, ἐξαιρετικῶς βέβαια, γίνεται λόγος περὶ ἐκεῖνον, ὅστις φορεῖ τὰ ὑποδήματά του μὴναν ἢ καὶ δύο, Legend. Bibl. Gr. Vulg. 2.6.

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 10 σ. 227. Βλ. κατωτέρω τὸ περὶ φαικάσιον λεγόμενα.

“Ο,τι διὰ τὸν Β'. μ. Χ. αἰῶνα πιστοποιεῖ ὁ Κλήμης, ἐπιβεβαιοῖ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς περιόδου ὁ Κρῆς Στέφανος Σαχλίκης λέγων διὰ μίαν τῶν ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένων γυναικῶν

διατ' ἦταν ἀξυπόλυτη κι' οὐδὲν εἶχεν παπούτσια
κι' ἐφόρειε παλιογούνελλον ἀπὸ πολλά καπούτζια!.

Οὐ μόνον δ' ἐκτὸς τῆς οἰκίας, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς αὐτῆς δὲν ἦτο σπάνιον αἱ Βυζαντιναὶ νὰ φεῖδωνται τῶν ὑποδημάτων των, κρεμῶσαι αὐτὰ ἀπὸ πασσάλων. Ὁ Χρυσόστομος τοῦλάχιστον περιγράφων τὴν οἰκίαν τοῦ συντηροῦντος τὴν τότε λεγομένην *συνείσακτον*, κόρην τουτέστι προστατευομένην, λέγει ὅτι εἶναι ἐντροπὴ εἰσερχομένός τις «ὁρᾶν ὑποδήματα γυναικεῖα κρεμάμενα»², “Οτι δὲ τὸ ἔθιμον τοῦτο θὰ διетηρήθη καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἐν τῷ χωρίῳ Κρόκω, πλησίον τῆς Κοζάνης, ἐν Μάνῃ, ἴσως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ, αἱ γυναῖκες συνηθίζουσι νὰ μένωσιν ἐντὸς τοῦ οἴκου ἀνυπόδητοι καὶ νὰ κρεμῶσι τὰ ὑποδήματά των ἀπὸ καρφίων προσηλωμένων εἰς τὸν τοῖχον.

Τὴν χρῆσιν τῶν ἱμάντων καὶ εἰς τὰ τῶν Βυζαντινῶν ὑποδήματα, πλὴν ἄλλων, δηλοῖ καὶ τὸ ῥῆμα *ὑποδένομαι* τὸ καὶ μέχρι σήμερον συν-
ηθες ὡς καὶ αἱ λέξεις *ὑπόδησις* καὶ *ὑπόδημα*³, αἵτινες δηλοῦσι καθ' ὅλου τὸ τοῦ ποδὸς περικάλυμμα, ὅπερ ἐδηλοῦτο καὶ διὰ τῆς λέξεως *καλίγιον* καί, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας, διὰ τοῦ *παπούτσιον*⁴.

Ἐλέγετο δ' ὁ κατασκευάζων ὑποδήματα ἢ μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν *καλιγάριος*⁵ ἢ *καλιγᾶς* ἢ μὲ τὴν Περσικὴν ἢ Παρθικὴν *σαγγάρι(ο)ς*⁶. Διέφερε δ' ὁ τσαγγάριος τοῦ τσαγγᾶ, καθ' ὅσον ὁ μὲν πρῶτος ἦτο ὁ ὑποδηματοποιὸς καθ' ὅλου, ἐν ᾧ *σαγγᾶς* ἦτο ὁ κατασκευαστὴς τῶν

¹ Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαί, στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 507 (ἐκδ. Wagner.)

² Χρυσόστομος, Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους (Migne, P.G. 47. 508).

³ Πόδησι λέγεται νῦν ἐν Ρόδῳ καὶ Ἀνατ. Θράκῃ τὸ ὑπόδημα, ἐν Ἡ-
πειρῷ δὲ ποδεσιὰ ἢ ποδεμή.

⁴ Ἡ λ. ἐκ τοῦ Περσικοῦ *babutch* καὶ κατ' ἄλλους *papotsch*. Παπούτσια ἀναφέρει ὁ Κωδινὸς ἐν τῷ περὶ ὀφθαλμίων ἔργῳ του (70. 12). Καὶ ἐν ταῖς Ἀσίαις δὲ τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 241) κεῖται ἡ λ. καὶ βραδύ-
τερον παρὰ Σαχλίκη. Κατὰ τὸν IB' αἰῶνα εὐρίσκομεν τὴν λέξιν ἐν τῷ σκω-
πτικῷ συνθέτῳ πετρομαχασκοπάπουτσος, περὶ οὗ κατωτέρω.

⁵ Καὶ τὸ σημερινὸν δι' οἰκογενειακὸν ἐπίθετον Καλιγέρις πρὸς τὸ
καλιγάριος συνδετόν. Περὶ τοῦ Καλιγᾶς βλ. ὅσα ἐσημείωσεν ὁ Α. Πασπά-
της ἐν τῇ μελέτῃ του βραχεῖαι σημειώσεις περὶ ὑποδημάτων. (Δ.Ι.Ε.Ε. Β' 325).

⁶ Σκυτεὺς· σαγγάριος καὶ καλιγάριος, Ἡσύχιος.

βασιλικῶν ὑποδημάτων, τσαγγίων¹, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Κατεσκεύαζε δ' ὁ τσαγγάριος τὰ ὑποδήματα ἐπὶ τῇ βάσει *καλόποδος* ἢ *καλοποδαρίου*², τὸ ὁποῖον ἦτο πρῶτης ἢ δευτέρας φόρμας, ἥτοι μεγέθους, καὶ γυναικεῖον, ἀνδρικὸν ἢ παιδικόν³.

Ἦσαν δὲ τὰ ὑποδήματα, ἅτινα ἐπωλοῦντο κατὰ *ζυγάς*, ἥτοι ζεύγη, κατ' ἐποχάς, διαφόρων ποιότητων, ἥτοι ὑποδήματα *διαφορώτερα* ἢ *πρώτα* ἢ *πρώτης φόρμας*, *δεύτερα* καὶ *τρίτα*, πρὸς δὲ καὶ διαφόρων τιμῶν⁴.

Περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὑποδημάτων ἔχομεν πολὺ ἀτελεῖς πληροφορίας. Ἐκ τοῦ θεσπίσματος μόνον τοῦ Διοκλητιανοῦ γνωρίζομεν ὅτι τὰ ἐκ δέσματος Βαβυλωνιακοῦ πολυτελείας ὑποδήματα ἐτιμῶντο τότε 120 δηνάρια, κατόπιν τὰ οἰκιακὰ ἐπικεχυσμένα γυναικεῖα ἐμβάδια, 80 δηνάρια, ὀγδοήκοντα ἐπ' ὕψους δηνάρια αἱ λευκαί, Βαβυλωνιακαί, οἰκιακαί, ἐμβάδες, τὰ τῶν ἰδιωτῶν καλίγια 120 δηνάρια, τὰ δίπελμα ἀνδρεῖα τροχάδια 80, πεντήκοντα δὲ τὰ μονόπελμα⁵. Ἐπειτα, πολὺ βραδύτερον, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1272 μνημονεύονται δύο ἀσπρῶν καλίγια⁶, ἐν διαθήκῃ τοῦ 1497 λέγεται ὅτι Κρής τις χρεωστεῖ σολδία τριάκοντα διὰ παπούτσια τῶν παιδίων του⁷, τὰ πολυτελῆ δὲ καλίγια τῶν γυναικῶν τῆς Ρόδου, τὰ ὅποια ἦσαν χρυσοκέντητα καὶ με λιθομαραγαρίταρα ἐστολισμένα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀλώσεως ἐστοίχιζον τριάκοντα φλωρία, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ροδίου ποιητοῦ Ἑμμανουὴλ Γεωργηλᾶ⁸.

¹ Κωδικοῦ, Περὶ τῶν ὀφεικτικῶν 31. 12. Ἐν Κύπρῳ τσαγγάρις λέγεται ὁ κατασκευάζων τὰ ὑψηλὰ ὑποδήματα πο(δ)ίνες, τὰ ἀνάλογα πρὸς τὰ Βυζαντινὰ τσαγγία· ὁ τῶν ἄλλων ὑποδημάτων κατασκευαστὴς καλεῖται σκαρπιέρις.

² Ὁ Du Cange ἀναγράφων ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσarif του τὴν λέξιν *ξυλοπάπουτσον* τὴν θεωρεῖ συνώνυμον τοῦ *καλαπόδιον*. Φρονῶ ὅτι οὕτως ἐλέγετο τὸ τῶν Βυζαντινῶν ξύλινον, περὶ οὗ λέγονται τὰ δέοντα ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης.

³ Mommsen—Blümner, *Der Maximaltarif des Diocletian* 9.1—4.

⁴ Κωνσταντινίου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 473. 16, 678,9.

⁵ Τὸ δηνάριον ἀντεστοίχει τότε με 2 1/2 προπολεμικὰ χρυσὰ λεπτά, Mommsen—Blümner, Ἐνθ' ἀν. 9, 17α—22 σ. 125.

⁶ Ouspensky—Beneschénitch, *Actes de Vazélon* σ. 50.

⁷ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6.665. Τότε ἐν μουζούρι φασόλια (16—20 ὀκ. κατὰ τρόπους) ἐστοίχιζε 48 σολδία.

⁸ Ἐμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 154.

Ὁ Ἰωάννης Τζέτζης, συγγραφεὺς τοῦ IB' αἰῶνος, ἔπλασε τὴν κωμικὴν λέξιν *πετρομαχασκοπάπουτσος*, διὰ τὰ δηλώσῃ ἐκείνον, οὗ-
τινος ἔχασκον τὰ *πετρομάχια* τῶν παπουτσίων του¹. Ἐλέγοντο δὲ
τότε πετρομάχια, ὅπως καὶ νῦν ἐν ταῖς Δωδεκανήσοις καὶ τῇ Χίῳ², τὰ
τεμάχια τοῦ δέρματος τὰ εἰς τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ ὑποδήματος
προσραπτόμενα, τὰ οἰνοεῖ πρὸς τὰς πέτρας μαχόμενα, ἅτινα οἱ Κύ-
πριοι νῦν *προμούττια* καλοῦσιν, οἱ δ' ἄλλοι Ἕλληνες μὲ τὸ κακόζηλον
ὄνομα *μασκαρέττια*.

Ἐκ τῶν στρατηγικῶν βιβλίων μανθάνομεν ὅτι τὸ ἔμπροσθεν δὲν
μέρος τῶν υποδημάτων, ὅπερ, ὡς εἶδομεν ὁ Πρόδρομος καλεῖ, ὡς καὶ
σήμερον, *μύτην*, ἐλέγτο *ὀξεῖα*³, πρὸς δὲ καὶ *ρωθωνίων*⁴, ἐκ τοῦ Κωδι-
νοῦ δὲ ὅτι τὸ νῦν κοινῶς λεγόμενον ψίδι ἐκαλεῖτο *μουζάκιον*⁵. Ἄλλο-
θεν, ὡς λ. χ. ἐκ τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, πληροφοροῦμεθα ὅτι
τὸ μέρος τοῦ ὑποδήματος τὸ καλύπτον τὴν κνήμην καὶ περιβάλλον τὸ
καλάμιον τοῦ ποδὸς ἐκαλεῖτο *καλάμιον*⁶, ἀκριβῶς ὅπως καὶ σήμερον ἐν
Κύπρῳ, Κρήτῃ καὶ Ἡπείρῳ⁷. Πιθανῶς δὲ τὸ καλάμιον τοῦ ὑποδή-
ματος θὰ ἐλέγτο καὶ *ἄντζα*, λέξις πάγκοινος πρὸς δὴλωσιν τῆς κνή-
μης, ὡς συμπεραίνω ἐκ τῆς σημερινῆς παροιμίας

ἡῦραν οἱ ἄπλουτοι νερὸ κι' οἱ ἄλουστοι σαποῦνι
ἡῦραν κι' οἱ ἀξυπόλουτοι καλίκια μὲ τοῖς ἄντζες 8.

¹ I. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλιάς 11η ἱστορία 369 στίχ. 221.

² Α. Πασπάτη, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον σ. 288. Τὸ πετρομάχιον νῦν ἐν
Κρήτῃ λέγεται *μουρίτης*.

³ Τὰ δὲ ὑποδήματα αὐτῶν (τῶν στρατιωτῶν) μὴ ἔχειν ὀξεῖας ἔμπροσθεν,
Λέοντος, Τακτικά 6—24 (Migne, P.G. 107,729).

⁴ Τὰ ὑποδήματα αὐτῶν (τῶν στρατιωτῶν) Γοτθικά, δίχα ρωθωνίων, ἀπλῶς
ἐρραμμένα Μαυρικίου, Στρατηγικὸν κεφ. 1.

⁵ Κατὰ τὸν Κωδινόν, Περὶ τῶν ὀφφικισιῶν 13.14, τὰ ὑποδήματα τοῦ
δεσπότη ἐφερον ἀετοὺς μαργαριταρεῖνους «ἐπὶ τῶν ταρσῶν ἤγουν ἐπάνω
τῶν υποδημάτων τῶν μουζακίων» Νῦν ἐν Κρήτῃ τὸ κοινῶς ψίδι λέγεται *μου-
ζάκι*, *μουζάκι* δὲ καὶ *μουζάκωσι* αὐτόθι τὸ ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων καὶ
κάτω δερμάτων μέρος τῶν στιβανίων.

⁶ Λέγει δὲ ἡ ἱστορία βλαντῶν ἀναγωγὰς τὰ ἰδιωτικῶς λεγόμενα καλάμια
τῶν ὑποδέσεων, Εὐσταθίου, Παρεκβ. 995.30. Κατὰ τὸν σχολιαστὴν τοῦ
Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλ. 784) ἀντικνημία ἐστὶ τὰ ἰδιωτικῶς λεγόμενα
καλάμια τῶν ποδῶν, ἀκριβῶς δηλαδὴ ὡς καὶ σήμερον.

⁷ Ἐν Ἡπείρῳ Κρήτῃ καὶ Σάμῳ (Ε. Σταματιάδου, Σαμακά 5.40),
καλάμι λέγεται ἡ κνήμη, πολλοῦ δὲ καὶ τὴν κνήμην περιβάλλον μέρος τοῦ
περιποδίου.

⁸ Ν. Πολίτου, Παροιμίαι 3. 279, Γ. Χατζιδάκι, Συμβολὴ εἰς τὰς Ἑλ-

Τὰ κατασκευαζόμενα ὑποδήματα ἦσαν ἢ μονόπελμα ἢ δίπελμα, δηλαδὴ μετὰ ἢ ἄνευ κατῦματος¹ καὶ εἶχον καὶ ἥλους κάτωθεν, μὴδ' αὐτῶν τῶν γυναικείων ἐξαιρουμένων, ὡσάκις πεζαὶ αἱ γυναῖκες ἐπορευόντο· «ἡλωμένων δέονται τῶν κατῦμάτων αἱ ὀδεύουσαι» εἶπεν ὁ Κλήμης². Αἱ κομψότεραι μάλιστα τῶν γυναικῶν, ὡς ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς βεβαίωι, «ἡξίουσαν τοὺς ἥλους ἐλικοειδῶς τοῖς κατῦμασιν ἐγκατακρούειν»³. Συχνωτάτη δὲ χρῆσις ἥλων ἐγένετο εἰς τὰ στρατιωτικὰ ὑποδήματα, τὰ ὅποια εἶχον τὸ πέλμα πλήρες πυκνῶν καὶ ὀξέων ἥλων χρησίμων εἰς τὰς ὁδοιπορίας⁴.

Εἶχον δὲ τὰ ὑποδήματα, ἀναλόγως τῆς χρήσεώς των, καὶ ἱμάντας, δι' ὧν ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ποδὸς ἢ καὶ ἐπὶ τῆς κνήμης, οἵτινες ἐκαλοῦντο *ἱμαντάρια* ἢ καὶ μετὰ τὴν Λατινικὴν λέξιν *κορρίγια* (*corrigiae*)⁵, πρὸς δὲ καὶ *ζινίχια*⁶.

ληνικάς Παρομίας, Ἐπιστ. Ἐπετ. Ζ' (1910—1911) σ. 34. Ὡς καλάμι, οὗτω καὶ ἄντζα λέγεται ἐν Χίῳ τὸ τὴν κνήμην περιβάλλον μέρος τοῦ περιποδίου.

¹ Τὴν λ. κατῦμα ἀντὶ τῆς νῦν κοινῶς σόλας, μεταχειρίζονται σχεδὸν ἀνεξαίρετως τὰ κείμενα, ἀμφιβάλλω ὅμως πολὺ, ἂν ἦτο αὕτη δημώδης κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρήσιμος.

² Κλήμης ἐν τῷ, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 10 σ. 226—27.

³ Κλήμης ἐν τῷ, Ἐνθ' ἂν.

⁴ Τὰ δὲ ὑποδήματα αὐτῶν (τῶν πεζῶν) μὴ ἔχειν ὀξείας ἐμπροσθεν, ἀναγκαῖον δὲ καὶ ὀλίγοις μικροῖς ἥλοις καθηλοῦσθαι αὐτά, ἥγουν καρφίους πρὸς πλείονα ὑπουργίαν· χρήσιμα γάρ ταῦτα ἐν ταῖς ὁδοιπορίαις μάλιστα. Δέοντος, Τακτικά 6. 26 (Migne, P.G. 107—729). Εἰς τοὺς πόδας τοῦ μάρτυρος Ὁρέστου, διετάρχησαν οἱ δήμοι νὰ βάλωσιν ἥλους· «καὶ ἦν ἰδεῖν τοὺς πόδας αὐτοῦ ὥσπερ κρηπίδας στρατιωτικὰς πεπερονημένας πάντοθεν» Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικὰ σ. 336. Παλαιότερον ὁ Ἰωσήπος (περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου 6.1.8) ἔγραφε· «τὰ γὰρ ὑποδήματα πεπαρμένα πυκνοῖς καὶ ὀξεσί ἥλοις ἔχων ὥσπερ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν ἕκαστος». Τὰ πεπαλαιωμένα καρφία τῶν υποδημάτων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ὡς μᾶς πληροφορεῖ Δημήτριος ὁ Κωνσταντινουπολίτης ἐν τῷ ἱερακοσσοφίῳ του (βιβλ. 1 κεφ. 148) ἐκαλοῦντο *λεϊπὸ κεντρα*. Παρὰ ταῦτα ἐν τῷ θεσπίσματι τοῦ Διοκλητιανοῦ γίνεται λόγος (9.6.) περὶ καλίκων στρατιωτικῶν ἀνηλώτων.

⁵ Ἱμαντάρια *corrigiae* Πολυδεύκης, Ἐρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία σ. 170 (ἐκδ. Boucherie). Ἐν χειρογράφῳ ἐτυμολογικῷ φέρεται ἱμάς· ἀντίθεσις· δέσις ἢ σύνδεσις τῶν κορριγίων τοῦ υποδήματος.

⁶ Σφαιρωτὴρ σανδαλίου ζινίχιον οἶον τὸ λωρίον τοῦ υποδήματος. Φωτίου λεξικὸν ἐν λ. Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σουῖδα φέρεται ζινίχιον· τὸ λωρίον τοῦ υποδήματος, ἐν δὲ τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρά λεξικῷ· ζιννίχιον τὸ λῶρον τοῦ υποδήματος. Τὰ ἱμαντάρια ταῦτα καὶ νῦν πολλαχθὺ λέγονται ζινίχια, παπουτσόκλωνάρια ἐν Θήρᾳ, θηλύκια ἐν Παξοῖς καὶ τσαρουχόσκοινα ἐν Πόντῳ.

Τὰ ὑποδήματα κατεσκευάζοντο τότε ἢ ἐκ δέρματος ἢ ἐξ ὑφάσματος. Ἐκ τῶν δερμάτων ἐχρησιμοποιοῦν τὸ τοῦ βοός, τῆς καμήλου, τοῦ προβάτου, τῆς αἰγός, τοῦ τράγου, τῆς ἀντιλόπης¹, ἐκ δὲ τῶν ὑφασμάτων μάλιστα τὸ μεταξωτὸν (σηρικὸν) καὶ τὸ saban (πρ. σάββανον) ἐξ οὗ καὶ σανδάλια σεβένινα².

Ἐλθωμεν ἐπὶ τὸ χρῶμα τῶν ὑποδημάτων.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι ἐν Ρώμῃ οἱ πατρίκιοι ἐφόρουσαν ὑπόδημα ἐξ ἐρυθροῦ δέρματος, πρὸς δὲ ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων αἱ Ρωμαῖαι ἔφερον πολύχρωμα ὑποδήματα³, εἰς τὰς εἰκόνας μάλιστα τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης αἱ γυναῖκες παριστάνονται φέρουσαι λευκά, κόκκινα καὶ καστανόχροα ὑποδήματα⁴.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ κοινότερον καὶ ἰδιωτικώτερον τῶν χρωμάτων διὰ τὰ ὑποδήματα, καὶ μάλιστα τὰ στρατιωτικά, ἦτο τὸ μέλαν⁵, τὸ ὁποῖον συνετήρουν διὰ μελανοῦ χρώματος ἐπαλείφοντες κατὰ καιροὺς τὰ ὑποδήματα, τὰ καὶ ἀλειπτὰ λεγόμενα⁶. Οὐχὶ μόνον δὲ τῶν «παπουτζίων μελάνων», κατὰ Κωδινόν, ἐγίνετο χρῆσις, ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἡθοιοποῖσι καὶ τοῖς κομψότεροις καὶ «τοῦ στίλβοντος ὑποδήματος» ἢ «τοῦ σφόδρα ἀποστίλβοντος μέλανος» ἢ «τοῦ ἐπιμελῶς ἐν τῷ μέλανι στίλβοντος» τοῦ νῦν κοινῶς λουστρινίου λεγομένου, τοῦθ' ὅπερ προὔκάλει τὰς διαμαρτυρίας τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας⁷.

Ἄλλο χρῶμα ἦτο τὸ λευκόν, συχνὰ δὲ ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν συγ-

¹ Mommsen—Blümmner, Der Maximaltarif des Diocletian σ. 128. 129 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σ. 178, Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων στίχ. 514, Στεφάνου Σαχλίκι, Ἀφήγησις παραξενος στίχ. 189.

² Ἐφόρει καμίσιον λευκὸν καὶ σανδάλια σεβένινα, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Ἐγκώμιον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ ἀναχωρητοῦ (Migne, P.G. 99.877).

³ Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἀν. σ. 125. 127.

⁴ J. Wilpert, Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten σ. 33.

⁵ Τὰ κοινὰ μέλανα· Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 121. 17, Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξ. 1. 149. 19. Μόνον αἱ νύμφαι ἐθεωρεῖτο ἀπρεπὲς νὰ φέρωσι μέλανα ὑποδήματα. Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὁσίας Μελάνης (Anal. Boll. 22. 31. 13).

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. Β' κεφ. 11 σ. 226 βλ. καὶ Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 408.

⁷ Χρυσόστομου, Εἰς ἐπιστολὴν Α' πρὸς Τιμόθεον κεφ. Β' ὁμιλία η' (Migne, P.G. 62. 541), Νικηφόρου πρεσβυτέρου, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P.G. 111. 720).

γραφένων λευκὰ ὑποδήματα, τὰ ὅποια κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας ἦσαν ἐν μεγάλῃ χρήσει παρὰ ταῖς γυναῖξιν, ὥς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κλήμεντος, ὅστις λέγει «γυναῖξί μὲν οὖν τὸ λευκὸν ὑπόδημα συγχαροῦν, πλὴν εἰ μὴ ὀδεύοιεν»¹. Ὑποδήματα λευκὰ ἀναφέρονται ἔπειτα καὶ εἰς τὸ ἔδικτον τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ, κείμενον δὴλα δὴ τοῦ Θ' αἰῶνος².

Εἶπον εἰς παλαιότερους αἰῶνας, διότι πολὺ βραδύτερον ὁ σχολιαστὴς τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου τοῦ Κλήμεντος παρατηρεῖ λευκὸν ὑπόδημα αἱ γυναῖκες τὸ παλαιὸν ὑπεδύοντο».

Περὶ τῶν κοιμψευμένων γυναικῶν ὄντος τοῦ λόγου, μνημονεύονται τὰ περίεργα καὶ ἀνθοβαφῇ σκύτη, μὲ τὰ ὅποια αὐταὶ ὑπεδέοντο³, Ἐκ τῶν ποικιλοχρῶμων τούτων ὑποδημάτων ἀναφέρονται τὰ ἐρυθρὰ ἢ ρούστα, τὰ κίτρινα καὶ τὰ ἐπικεχρυσωμένα⁴. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἄς προστεθῶσι καὶ τὰ πολυχρῶσα⁵, ἐκεῖνα δὴλα δὴ εἰς διάφορα μέρη τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιοῦντο διαφόρων χρωμάτων δέρματα.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ὑποδημάτων τῶν ἀπλῶν πολιτῶν ὥς ὅμως ἐκ τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς, οὕτω καὶ ἐκ τοῦ χρώματος τοῦ ὑποδήματος ἐδηλοῦτο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ἀξίωμα τοῦ φέροντος αὐτό. Ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο πολυτίμους πληροφορίας παρέχει ἡμῖν τὸ περὶ ὀφφικιαλίων ἔργον τοῦ Κωδινοῦ, διὰ τοὺς χρόνους του ἐννοεῖται, τὴν ἐποχὴν τουτέστι τῶν Παλαιολόγων, ἀλλὰ κατὰ παράδοσιν, καὶ διὰ παλαιότερας ἐποχάς. Κατ' αὐτὸ λοιπόν, καὶ κατ' ἄλλας συμπληρωτικὰς πηγάς, τὰ ὑποδήματα τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ἀρχῆς, ἥτις εἰς παλαιότερους χρόνους ἦρχετο μετὰ

¹ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. σ. 226.

² Mommsen—Blümmner, Der Maximaltarif des Diocletian 9. 19 σελ. 128. 129, Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σελ. 178.

³ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάβα, Μεσ. Βιβλ. 5. 27) I. Τζέτζου, Χιλιάδες S. 302 ἐξ.

⁴ Τὰ διὰ κεχρυσωμένου δὴλα δὴ δέρματος, τὰ ὅποια συχνὰ ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος ἢ τὰ ἐπικεχρυσωμένα λωρία ἔχοντα, τὰ χρυσολώρινα καλούμενα, τὰ ὅποια ὑπενθυμίζουσι τὰς ἐν τῇ Δύσει multiformes galliculas τὰς ex auro et argento factas, τὰς ἐχούσας δὴλα δὴ ἐπὶ τῶν ἱμάντων χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ κοσμήματα βλ. Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἀν. 9. 22, Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σ. 178 (Drexl) Χρυσόστομος, P.G. 55. 515, 60. 68, Μακρύριον τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου (Α, Παπαδοπούλου—Κερாமέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 5. 31. 19) Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τῆς τάξεως 638. 15.

⁵ Ἀχμέτ, Ἐνθ' ἀν.

τὸν βασιλέα, ἦσαν *κιρρά*¹, τοῦ πρωτοβεστιαρίου, τοῦ διευθυντοῦ δηλ. τῆς βασιλικῆς ἱματιοθήκης, *πράσινα*², τῶν μαγίστρων, ἀνθυπάτων καὶ πατρικίων, κατὰ τὸ Πάσχα, *κεχρυσωμένα*³, τὰ τοῦ Καίσαρος, ὅστις μέχρι μὲν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ἤρχετο μετὰ τὸν βασιλέα, ἀπ' αὐτοῦ δὲ μετὰ τὸν σεβαστοκράτορα, *ἡεράνεα*⁴, ἥτοι κυανὰ, τὰ τοῦ πανυπερσεβάστου, ἄρχοντος ἰσοστασίου πρὸς τὸν Καίσαρα ἀπὸ Ἀνδρονίκου τοῦ γέροντος, *κίτρινα*⁵, τὰ τοῦ σεβαστοκράτορος, τοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ ἐρχομένου εὐθὺς μετὰ τὸν βασιλέα, *κυανὰ* ἔχοντα κεντημένους αἰτοὺς ἐκ χρυσοῦ νήματος ἐπὶ *ἀέρος*, ἥτοι ἐδάφους, κοκκίνους⁶. Οἱ πρίγκιπες οἱ φέροντες τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη, υἱοὶ δὴλα δὴ διάδοχοι ἀδελφοὶ ἢ γαμβροὶ τοῦ βασιλέως ἔφερον ὑποδήματα *διβολέα*, ἥτοι δίχρωμα, κατὰ τὸ ἥμισυ λευκὰ καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἥμισυ κόκκινα φέροντα αἰτοὺς μαργαριταρεῖνους κατὰ τὰ πλάγια καὶ ἐπὶ τῶν ταρσῶν⁷. Τέλος ἐρυθροβαφῇ ἦσαν τὰ τοῦ βασιλέως τσαγγία, περὶ ὧν κατωτέρω, ὡς καὶ τὰ τῶν βασιλισσῶν καὶ τῆς βασιλικῆς δὲ μελλονύμου⁸.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλλάριος, μιμούμενος τὸν πάππαν, ἠθέλησε νὰ φορέσῃ κόκκινα ὑποδήματα διςχυριζόμενος ὅτι τοῦτο ἦτο ἔθος τῆς παλαιᾶς ἱερωσύνης, ὡς ὅμως ἐκ συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων συγγραφέων διδασκόμεθα, «οὐ γέγονεν αὐτῷ εἰς καλὸν ἢ ἐγγείρησις»⁹.

Οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες συχνὰ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος εὗρισχον ἀφορμὴν νὰ ψέγωσι τὴν πρὸς καλλωπισμὸν τάσιν τῶν συγχρόνων τῶν, πολλάκις κάμνουσι μνεῖαν καὶ τῆς περιουσίᾳ αὐτῶν περὶ τὰ ὑποδήματα φροντίδος. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος ἐβροντοφάνει· «Οὐχ οὕτως, οἶμαι, στρατηγὸν ἐπὶ τοῖς στρατοπέδοις καὶ τροπαίοις μέγα φρονεῖν ὥς τοὺς ἀκολάστους νέους ἐπὶ τῷ καλλωπισμῷ τῶν ὑποδημάτων . . . ταῦτα δὲ ἡμῖν οὐ πρὸς τοὺς νέους μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς γυναικας καὶ κόρας εἴρηται» καὶ πάλιν ὁ αὐτός· «καὶ γὰρ πολλοὶ πρὸς

¹ Ed. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios 30. 16.

² Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. ἐν Miller, Recueil I. 383.

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 638. 15.

⁴ Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 7. 2, 16. 1.

⁵ Γ. Κωδινού, Ἐνθ' ἀν. 18. 6. 10.

⁶ Γ. Κωδινού, Ἐνθ' ἀν. 7, 15. 10.

⁷ Γ. Κωδινού, Ἐνθ' ἀν. 13. 12, 100. 4.

⁸ Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 108. 5.

⁹ Ἰωάννου Σκυλλίτση, Ἱστορ. 643. 13. Φωτίου, Νομοκάνων τίτλ. Η' κεφ. Α' (Ράλλη—Ποτλή, Σύνταγμα 1. 149).

τοῦτο βλακείας καὶ ἀσωτίας ἐξώλισθον ὥς τὰ ὑποδήματα καλλωπίζειν καὶ πάντοθεν αὐτὰ ποικίλλειν οὐχ ἦττον ἢ τὰς ὄψεις¹, παριστάνων δὲ νεανίαν μετ' ἀγωνίας προσπαθοῦντα νὰ μὴ μολύνῃ διὰ πηλοῦ τὰ ὑποδήματά του ἐν καιρῷ χειμῶνος ἢ καὶ διὰ κονιορτοῦ ἐν καιρῷ θέρους, ἀναφωνεῖ· «ὥστε γὰρ πηλὸν πατεῖν καὶ βόρβορον καὶ πᾶσαν τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κηλὶδα γέγονε τὰ ὑποδήματα, εἰ δὲ οὐκ ἀνέχει, λαβὼν ἐξάρτησον ἐκ τοῦ τραχήλου ἢ τῇ κεφαλῇ περίθες»².

Μεγάλως πρὸς τούτοις διὰ τὴν κομψότητα τῶν ὑποδημάτων τῶν γνωρίζομεν ὅτι ἐφρόντιζον οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὸ παλάτιον³.

Ἐχομεν δὲ κατὰ καιροὺς καὶ ξενικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ ὑπόδημα τῶν Βυζαντινῶν· ὁ Προκόπιος λ. χ. ἐν τοῖς Ἀνεκδότοις του μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βένετοι ἐφερον ὑποδήματα Οὐνικά, δι' Οὐνικῶν αὐτὰ ὀνομάζοντες ὀνομάτων⁴, παλαιότερον δ' ὁ Χρυσόστομος διέστελλε τὰ Περσικὰ ὑποδήματα τῶν Βυζαντινῶν «ὑποδήματα βαρβαρικὰ» τὰ πρῶτα καλῶν⁵ καὶ ἔτι παλαιότερον ὁ Κλήμης ἐπιστοποῖε ὅτι οἱ σύγχρονοὶ του Περσικὰ καὶ Τυρρηνικὰ ἐχρησιμοποιοῦν ὑποδήματα. Ξενικὴν δ' ἐπίδρασιν βεβαίως δηλοῦσιν οἱ μῦοι, τὰς ὁποίας εἰς τοὺς στίχους του κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα ἀναφέρει ὁ Κῆρς Στέφανος Σαχλίκη⁶ καὶ οἱ ἀγελωνόκοπες δ' ἴσως παποῦττες τῶν Ροδίων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀλώσεως αἱ τὴν ὀνομασίαν, πιθανώτατα, λαβοῦσαι ἐκ τῆς πρὸς τὸ κέλφος τῆς χελώνης ὁμοιότητος⁷. Ἄν δὲ τὰ ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὴν Κωνσταντινουπόλιν Λατίνων φερόμενα στενὰ σκαλπέτια⁸, προσόμοια πρὸς τὰ σημερινὰ σκαρπίνια, ἐφόρουν τότε καὶ οἱ Βυζαντινοί, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω.

¹ Χρυσόστομος, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ν'. (Migne, P.G. 58. 503.504) τοῦ αὐτοῦ, Λόγος ἐν ταῖς Καλάνδαις (Migne, P.G. 48.960). Ἐπιθι καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (Νέα Σιών τόμ. ΙΖ' σ. 423. 424).

² Χρυσόστομος, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ν' (Migne, P.G. 58. 503).

³ Κατὰ τὸν Θεόδωρον Πρόδρομον (Migne, P.G. 133. 1302).

⁴ Προκόπιου, Ἀνέκδοτα 7. 12. 14.

⁵ Χρυσόστομος, Εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁμιλία 37 (Migne, P.G. 60. 267).

⁶ Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαί, στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 347 (Wagner) Τὰ Γαλλιστὶ bottier καλούμενα ἦσαν ὑποδήματα μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα, εἶδος δὲ ἡμιυποδημάτων καλοῦνται νῦν ἐν Κύπρῳ ἀμπούττες.

⁷ Ἐμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 582.

⁸ Λατίν. scarpus, Ἰταλιστὶ scarpetta καὶ Γαλλιστὶ escarpins. Βλ. τὸ Λατινικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. scarpus, Ὅρα ὅτι ἐν Κύπρῳ ὁ τῶν κοινῶν ὑποδημάτων κατασκευαστὴς καλεῖται σκαρπιέρης.

Αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, κείμενον τοῦ Ε'. μ. Χ. αἰ-
 ὄνος, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς διατάσσουσι: «μὴ κρηπιδάς σου τοῖς
 ποσὶ κακοτέχνως ὑπορράψης»¹. Ποῖαι ἦσαν αἱ κακοτέχνου ὑπορραφαὶ
 συμπεραίνομεν ἐξ ὧσων λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς· ὁ Χρυσόστομος π. χ.
 ψέγει τὸ ὑπόδημα ἐφ' οὗ διὰ μεταξωτοῦ νήματος εἶχον κεντηθῆ διά-
 φοροι γραμμαὶ ἢ κοσμήματα², ὁ Γρηγόριος Νύσσης «τὰ πέδιλα τὰ
 περιέργως ταῖς τῶν ραφίδων γραμμαῖς ἐπιτέρποντα» καὶ ὁ Κλήμης
 τὰς ἐπιχρύσους καὶ διαλίθους ματαιοτεχνίας τῶν σανδαλίων καὶ τὰ
 αἰσχροὶ σανδάλια, ἐφ' ὧν ἐκεντοῦντο χρυσᾶ ἄνθεμα καὶ ἐρωτικοὶ ἄσπα-
 σμοί³. Καὶ κατὰ τὸν ΙΓ'. αἰῶνα ἀρχόμενον ὁ Νικήτας Χωνιάτης ὁμί-
 λησε διὰ χρυσοκλαβαρικά, χρυσοκέντητα τουτέστιν ὑποδήματα φθά-
 νοντα μέχρι τοῦ ἀστραγάλου, ἅτινα μικρὸν παλαιότερον ὁ Θεσσαλονί-
 κης Εὐστάθιος ἐχαρακτήρισεν ὡς νεωτερικώτερα πέδιλα⁴.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως περιγράφονται οἱ Ροδίτισσες φο-
 ροῦσαι καλίκια

ποῦ ἦσαν ὀλοτζάπωτα, χρυσοκλαβαρισμένα,
 μὲ λιθομαργαρίταρα τριγύρου στολισμένα⁵,

τῶν ὁποίων ἀπήχησιν βλέπομεν εἰς τὰ μεσαιωνικὰ ποιήματα, εἰς τὰ
 ὑποδήματα τῶν ἡρώων, τὰ ὁποῖα περιγράφονται ὡς «χρυσῶ ὥραι-
 σμένα» καὶ ὡς ἔχοντα γύροθεν μάλαγμα μετὰ μαργάρων⁶.

Κακοτεχνίας ἐπ' ἴσης δαίγμα ἐθεωρεῖτο, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς,
 νὰ περισφίγγῃ τὸν πόδα τὸ ὑπόδημα, νὰ εἶναι, ὡς ἔλεγον, μὲ Λατινι-
 κὸν ὄρον, *στρίκτον* ἢ *στρικτὸν*· καὶ νὰ καταλήγῃ εἰς δεξύ, οἶον ἦτο τότε

¹ Κλήμεντος Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Migne, P.G. 1. 566.)

² Χρυσόστομου, Εἰς Ματθαῖον ὁμίλια ΜΘ' (Migne, P.G. 58. 501.)

³ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 11. Βλ. καὶ Α. Βερναδά-
 κη, Περὶ ἀμφιέσεως σ. 257.

⁴ Tafel, Eustathii opusc. 287. 72, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 387. 8. 26.

⁵ Έμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 154. Κατὰ τὰ μέσα
 τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὁ Μάρκος Φώσκολος εἰς τὸν Φορτουνάτον του (Ε' 26) ὁμι-
 λεῖ διὰ παπούτσιν μαργελλωτών.

⁶ Ἀγύλλης στίχ. 343 X. N. (ἐκδ. Hesselings.) Διήγησις τοῦ Διγενῆ στίχ.
 1540 (ἐκδ. Μηλιαράκη).

⁷ Χρυσόστομου, Περὶ σωτηρίας ψυχῆς (Migne, P.G. 60. 736), Κων-
 σταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 558. 10.
 Ὁ Κασσαρείας Ἀρέθας μεταφράζει τὸ παρὰ Λουκιανῷ (Πητόρ. διδάσκ.
 15) πολυσχιδὲς διὰ τοῦ συγχρόνου του στρικτὸν (Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς

τὸ τῶν μίμων καὶ μιμάδων μιμούμενον οὐχὶ τὰ συνήθη καὶ εὐρέα σανδάλια, ἀλλὰ «τὴν ἐν ταῖς ζωγραφίαις εὐφυνῖαν»¹.

Οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας βαρύνυμοι, διότι, καταλυθείσης τῆς ἀρχαίας ἀπλότητος, τὰ ἀνδρικά ὑποδήματα ἐμιμοῦντο τὰ τῶν γυναικείων σχήματα, τοῦθ' ὅπερ τὴν τῶν ὑποδηματοποιῶν τέχνην εἰς τὰ περιττὰ ὅλως ἔφερε, καὶ ἐπιδεινούντες τὸ πρᾶγμα, μετ' ἀπογοιτεύσεως ἀνεφώνουν· «προσδοκῶμεν χρόνον προϊόντος τοὺς νέους τοὺς παρ' ἡμῖν καὶ γυναικῶν ὑποδήματα σχήσειν καὶ οὐκ αἰσχυνεῖσθαι»², παρόπον, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς δεικνύει πόσον εἶχεν ἐπικρατήσει τότε ἡ μόδα καὶ ἡ χοῆσις τῶν νεωτερικῶν ὑποδημάτων.

Αὐτός, ὅταν ἐμάνθανεν, ὑπόδησιν οὐκ εἶχε
καὶ τώρα, βλέπεις τον, φορεῖ τὰ μακρουμυτικά του³

λέγει ὁ πατήρ τοῦ Προδρόμου πρὸς τὸν υἱόν του, προτρέπων αὐτὸν νὰ μάθῃ γράμματα, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπιτάσσει ὁ ἡγούμενος πρὸς τὸν αὐτὸν Προδρόμον

βαθέα καλίκια ἀγόρασε καὶ φόρει τα εἰς τὴν μέσην
καὶ μὴ φορῆς τὰ χαμηλὰ μὲ τὰς μακρέας μύτας⁴.

Ἐκ τῶν δύο τούτων χωρίων φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα τοῦ συρμού ἦτο οἱ κομψούμενοι νὰ φορῶσι χαμηλὰ ὑποδήματα, μὲ προεξέχουσαν ὀξύτητα, μύτην. Ἡ μόδα ὅμως ἦτο καὶ παλαιότερα Ἄννα π. χ. ἡ Κομνηνή, ἐν τῇ Ἀλεξιάδι τῆς, ὁμιλεῖ διὰ τοὺς συγχρόνους τῆς Κελτούς, οὔτινες εἶχον «πεδίλων προάματα»⁵, κατὰ δὲ τὸν Ι'. αἰῶνα, ἐν τοῖς τακτικοῖς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὀρίζεται τὰ ὑποδήματα τῶν στρατιωτῶν «μὴ ἔχειν ὀξεῖας ἐμπροσθεν»⁶.

Φαίνεται δ' ὅτι ὁ συρμός εἰσῆχθη ἐκ τῆς Δύσεως. Ὁ Τερτουλλιανὸς ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ *de pallio* καλεῖ τοὺς Ρωμαίους *uncipedes*, ἥτοι ἀγκυρόποδας, γνωστὰ δ' εἶναι κατὰ τὸν μεσαῖωνα τὰ λεγόμενα *souliers*

σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ. τόμ. 4. 253). Παρὰ Σουΐδα δὲ ἀναγινώσκωμεν στρικτόν· οὕτω καλεῖται παρὰ Ρωμαίοις τὸ ἐστενωμένον καὶ ἀπλατὲς ἐπὶ παντός εἶδους, κυρίως δὲ ἐπὶ ὑποδήματος.

¹ Χρυσοστόμου, Εἰς ἐπιστολὴν Α' πρὸς Τιμόθεον κεφ. Β' ὁμιλία Η' Migne, P. G. 62. 541.)

² Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΘ' (Migne, P. G. 58. 501.)

³ Hesselting—Pernot, *Poèmes Prodromiques* IV 5.

⁴ Hesselting—Pernot, Ἐνθ' ἀν. III. 49.

⁵ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς Α' 251.14. Βλ. Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 407.

⁶ Λέοντος, Τακτικά 6. 26 (Migne, P. G. 107. 729.)

à roulaïnes, τὰ ὁποῖα εἶχον ἔμπροσθεν ὀξείας διὰ μὲν τοὺς κοινοὺς θνητοὺς μήκους ἡμίσεως ποδός, δύο δὲ διὰ τοὺς εὐγενεῖς. Τὸ ἄκρον μάλιστα τῆς ὀξείας ταύτης περιστρεφόμενον ὀφιοειδῶς ἐδένετο διὰ χρυσῆς ἀλύσεως περὶ τὸ γόνυ¹.

Τὰ μακρομῦτικά ταῦτα², τὰ ὁποῖα κείμενον τοῦ 1215 καλεῖ μακρόμυτα³ καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι περίπου οἱ πρόδρομοι τῶν σημερινῶν τσαρουχίων, οὐχὶ τῶν νῦν κοινῶν μετὰ φούντας, ἀλλὰ τῶν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ φορουμένων καὶ μακρὰν ὄντως μύτην ἔχόντων, τὰ μακρομῦτικά, λέγομεν, θὰ ἐξηκολούθησαν νὰ εἶναι ἐπὶ πολὺ ἐν χρήσει παρ' ἡμῶν, ὡς δεικνύει καὶ ἡ μνεῖα αὐτῶν ἐν Νεοελληνικαῖς παροιμίαις, καθ' ἧς⁴

ὁποῦ πεινᾷ ψωμιά θωρεῖ κι' ὅπου λιμάζει πίττες
κι' ὁποῦ 'ναι ἄξυπόλυτος παπούτσια μὲ τοῖς μύτες

ἢ ὅπου διπᾷ φλετρά θωρεῖ κι' ὅπου πεινᾷ ἄσπρες πίττες
κι' ὁποῦ 'ναι ἄξυπόλυτος παπούτσια μὲ τοῖς μύτες

ἢ ὅπου πεινᾷ φούνους θωρεῖ κι' ὅπου διπᾷ βρύσες
θωρεῖ κι' ὁ ἄξυπόλυτος παπούτσια μὲ τοῖς μύτες.

Τὰ ὑποδήματα τῶν Βυζαντινῶν, ἀναλόγως τοῦ ὕψους αὐτῶν, διηροῦντο εἰς *βαθέα*, τουτέστιν ὑψηλά, φθάνοντα μέχρι τῶν γονάτων καὶ *χαμηλά*, τὰ μέχρι τῶν σφυρῶν ἔξικνούμενα⁵. Τὰ τελευταῖα ταῦτα, ὡς κοντά, ἐκαλοῦντο *κούντουρα* (κοντὸς οὐρά), ὁπόθεν καὶ αἱ σημεριναὶ *κουντουραὶ* αἱ δηλοῦσαι ἢ γενικῶς τὸ χαμηλὸν ὑπόδημα ἢ εἰδὸς ἐμβάδων⁶.

¹ Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 407, Α. Βερναρδάκη, Περὶ ἀμφίσεως σ. 256, Α. Κοραῆ, Ἀτακτα 1. 46.

² Ἐν Πόντῳ μακρομῦτικόν καὶ μακρομύτης καλεῖται ὑπόδημα εἰς ὃξὺ ἀπολήγον. Κατὰ τὸν Π. Τριανταφυλλίδην (Οἱ φυγάδες σ. 105) ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ Χριστιανοὶ τοῦ Πόντου ὤφειλον νὰ φέρωσιν ὑποδήματα εἰς ὃξὺ ἀπολήγοντα.

³ Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. μύτη.

⁴ Ὡς ἐν Σύρῳ, Ρόδῳ, Αἰγίνῃ, Διβησίῳ, Πελοποννήσῳ καὶ ἀλλαχοῦ.

⁵ Ὁ ἡγούμενος λέγει πρὸς τὸν Πρόδρομον

βαθέα καλῖγια ἀγόρασε καὶ φέρει τα εἰς τὴν μέσην
καὶ μὴ φορῆς τὰ χαμηλά μὲ τὰς μακρὰς μύτας

Hesseling—Pernot, Poèmes Prodromiques III. 49.

⁶ Κουντουρά ἐν Τραπεζοῦντι λέγεται τὸ ἄλλως στιβάλι, ἐν Ἡπείρῳ τὸ γυναικεῖον πέδιλον, κουντουρία δ' ἐν Πανόρμῳ τῆς Βιθυνίας χαμηλὰ ὑποδήματα ἄνευ χορδονίων. Ἐν Πόντῳ οἱ κουντουρεῖς ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τὰ τσαγγία. Τὸ κουντούρα θεωροῦσιν τινες Τουρκικὸν καὶ ἄλλοι ἐκ τοῦ κόθορος παραγόμενον· οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἔχει συντεθῇ ἐκ τοῦ κοντὸς καὶ οὐρά.

Εἰς τὰ βαθέα ὑποδήματα ὑπήγοντο τὰ *τσαγγία*¹, τὰ ὅποια συνήθως ἐφόρουν οἱ γεωργοί, οἱ πτωχοὶ ἐργάται καὶ οἱ στρατιῶται. Ταῦτα ἦσαν ἢ διπλᾶ, μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα, ὅτε ἐκαλοῦντο *κομποτόγγια* ἢ καὶ μονά, μέχρι τῶν μηρῶν ἀνερχόμενα, ὅποτε ἐλέγοντο *μακροτόγγια*². Παρὰ ταῦτα τσαγγία ἐφόρουν καὶ ἄρχοντες ἐν ἐπισήμοις περιστάσεσι π. χ. ἐπὶ ἀναγορεύσει βασιλέως, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστιανοῦ χρόνους, ὅποτε ἐγίνοντο δεκτοὶ ἐν τοῖς ἀνακτόροις «ἀπὸ λευκῶν χλανιδίων καὶ τσαγγίων»³.

Τὸ ὄνομα καὶ τὸ πρᾶγμα σφύζεται καὶ νῦν ἔτι· οἱ κάτοικοι δὴλα δὴ τῆς Χίου, τῆς Ἰκαρίας⁴, τοῦ Πόντου ὡς καὶ τῆς Καππαδοκίας *τσαγγία* καλοῦσιν ὑψηλὰ ὑποδήματα μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα⁵.

Ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ βασιλέως, πλὴν τῆς ἀλουργίδος καὶ τοῦ διαδήματος, κατὰ τὰς ἐπισήμους αὐτοῦ ἐμφανίσεις, περιπάτους, προελεύσεις, στρατείας, ἦσαν ἀνέκαθεν καὶ τὰ μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα εἰδικὰ *ρούσια* ἢ *ἀληθινά*, ἐρυθροβαφῇ δηλ. τσαγγία⁶, τὰ ἐκ τῆς Περσικῆς αὐλῆς πιθανῶς εἰς τὴν Βυζαντινὴν εἰσελθόντα. Ταῦτα, ὡς εἴρηται, ἐκ κοκκίνου Παρθικοῦ δέρματος κατασκευαζόμενα⁷ ἔφερον ἐκ πλαγίου κατὰ τὰς κνήμας λευκοὺς ἀετοὺς ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ταρσῶν διὰ μαργάρων καὶ πολυτίμων λίθων κεντημένους⁸.

¹ Ἡ λ. ἐκ τοῦ Περσικοῦ *zanca* διὰ τῆς Συριακῆς γλώσσης εἰσελθοῦσα εἰς τὴν Βυζαντινὴν St. Novacovic, Cegâr—C'ngâr, ἐν Archiv für slavische Philologie 32 (1911) 383 ἐξ. Βλ. καὶ ὅσα ἔγραψεν ὁ G. Meyer ἐν Zeitschrift für Romanische Philologie 16 (1892) 554 ἐξ. καὶ ἐπιθι τὰ σημειούμενα ἐν B.Z. 2. 170.

² Ταῦτα ἀναφέρονται ἐν τοῖς τυπικοῖς τῶν μονῶν ὡς λ. χ. τῶν Στουδίου (Migne, P.G. 99.1720) καὶ τῆς λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα (IB'—II' αἰῶνος) A. Dmitrievski, Τυπικά 1. 237, "Επιθι καὶ Νικηφόρου Δεσπότης, Στρατηγικὴ ἔκθεσις σ. 120 ἐξ. Ἀγνοῶ, ἂν τὰ ἐν Ἀρχαδίᾳ, μονὰ καὶ διπλᾶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ μονὰ ἢ διπλᾶ ταῦτα ὑποδήματα.

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 419. 1. 4.

⁴ A. Haghimihali, L' art populaire grec ἐν Byzantinisch—Neugriechische Jahrbücher 6.50.

⁵ Ἐν Καππαδοκίᾳ ὑπὸ τὸν τύπον *τζαντζία*.

⁶ Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφρικιαλίων 382. 383. Θεοφάνους, Χρονογρ. 314. 17 (de Boor). Τὰ βασιλικά τσαγγία ἔφθανον μέχρι τοῦ γόνατος, Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων 247. 14.

⁷ Τὰ κοκκοβαφῇ ἐν γένει δέρματα ἐθεωροῦντο πολύτιμα. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Reiske εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογενήτου B'. 432. 517. 518.

⁸ Τὰ ὑποδήματα ταῦτα ὑπέδενον οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς εἰς τὸν νεωστὶ

‘Οσάκις μάλιστα ὁ βασιλεὺς, ἐν ἐκστρατεία ἢ ἀλλαχοῦ, ἤρχετο εἰς δύσκολον θέσιν, ἵνα μὴ γνωρισθῇ, τὰ ἐρυθρὰ τσαγγία ἀποβάλλων, ἐφόρει μέλανα¹.

Τὰ τσαγγία εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος νῦν καλοῦνται (ὕ)ποδήματα, οὗτω δὲ ἐλέγοντο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους². Ἐν τυπικοῖς μονῶν καὶ ἄλλοις κειμένοις συχνὰ τὰ συναντῶμεν διαστελλόμενα τῶν παπουτσίων καὶ τῶν *φελλῶν*³, ἐν τοῖς στρατηγικοῖς δὲ σαφέστατα μνημονεύονται τῶν στρατιωτῶν τὰ διπλᾶ ὑποδήματα τὰ μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα καὶ τὰ μοναπλᾶ τὰ μέχρι τῶν μηρῶν ἐξικνούμενα⁴.

Ὑποδήματα ἦσαν παλαιότερον τὰ ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν καὶ ἄλλης τάξεως ἀνθρώπων φορούμενα μέλανα καλίγια⁵ (*caligae*), ἅτινα καὶ ὡς *μονιλιωνικά* χαρακτηρίζονται⁶.

Ὑποδήματα τέλος ἦσαν καὶ τὰ τῶν Κορητῶν ἐκ κειμένων τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος γνωστὰ *σιβάλια* ἢ *σιβάνια*⁷, ὧν τὸ κομψότερον εἶδος, κατὰ Σαχλίκην, κατεσκευάζετο ἐκ δερματος τράγου⁸.

Ἐλθωμεν νῦν ἐπὶ τὰ χαμηλὰ ὑποδήματα.

Πολύλεκτα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς εἶναι τὰ σανδάλια, τὰ ὁποῖα

ἐκλεγέντα βασιλέα. Βλ. Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 31. 10. J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance σ. 38 ἔξ. 124 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines σ. 63.

¹ Γενεσίου Βασιλ. 92. 21.

² Ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοῖς κειμένοις συχνὰ ἡ λ. ὑπόδημα δηλοῖ ὅτι καὶ τὸ κοινῶς παπούτσι.

³ Παπούτσια, ὑποδήματα, φελλάρια καὶ κλωστρεὺς ἀναφέρει ἡ παιδιόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζώων στίχ. 514 (Wagner). Ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Πάτμου Γερμανοῦ τοῦ ἔτους 1270 γίνεται λόγος περὶ ὑποδημάτων καὶ παπουτζίων Miklosich—Müller, Acta et Diplomata 6. 230.

⁴ Ἐχέτοσαν δὲ (οἱ στρατιῶται) εἰ δυνατόν, ὑποδήματα διπλᾶ, κοντά, μέχει γονάτων ἢ καὶ μοναπλᾶ μέχρι τῶν μηρῶν. Νικηφόρου Δεσπότου, Στρατηγικὴ ἐκθεσις σ. 1.20 ἔξ.

⁵ Διὰ τοῦτο οἱ στρατιῶται τότε ἐκαλοῦντο καλιγᾶτοι.

⁶ Mommsen—Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian 9. 5. σ. 128.

⁷ Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1487 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6.656) καὶ παρὰ Σαχλίκην.

⁸ Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 189 (ἐκδ. Παπαδημητρίου), Ἡ λ. Βενετικὴ stival ἐκ τοῦ Λατινικοῦ aestivalis προελθούσα. Σιβάλια λοιπὸν ἦσαν τὰ κυρίως κατὰ τὸ θέρος (aestatem) φορούμενα. Βλ. τὸ Λατινικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. aestivalia. Ἐν Κρήτῃ καὶ Σύμῃ σιβάλια λευκὰ ἐσχισμένα κατὰ μήκος τῆς κνήμης καὶ περιδενόμενα με κορδόνια ἐκαλοῦντο Τσαρδίνια (Σαρδίνια).

πολλάκις κείνται ἀπλῶς ἀντὶ τοῦ ὑποδήματα, ἡ λ. ὅμως αὕτη ἐδήλον καὶ ὀρισμένον εἶδος ὑποδήματος τοῦ αὐτοῦ ἢ προσομοίου, κατ' ἐποχάς, πρὸς τὸ ἀρχαῖον σανδάλιον. Τὰ σανδάλια ταῦτα ἦσαν καττύματα συνδεόμενα ἐπὶ τῶν ποδῶν μὲ λωρία, συχνὰ μάλιστα ἀναφέρονται οἱ ἱμάντες ἢ τὰ ζινίχια τῶν σανδαλίων τούτων¹. Ταῦτα ἐφέροντο εἰς παλαιότερους χρόνους ἐντὸς τῆς οἰκίας καὶ ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἐν τοῖς φορείοις, κατόπιν ὅμως καὶ ὑπὸ ἐργατῶν καὶ ἄλλων, ἐκτὸς τοῦ οἴκου².

Τὰ σανδάλια οἱ μεσαιωνικοὶ σχολιασταὶ καὶ συγγραφεῖς ταυτίζουσι πρὸς τὰς τῶν ἀρχαίων ἀρβύλας καὶ βλαύτας³ καὶ μὲ τὰς σημερινὰς δὲ παντόφλας ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁμιλῶν περὶ φελλωτῶν καὶ εὐσυχώρων σανδαλίων⁴.

Τῶν στρατιωτῶν τὰ σανδάλια, τὰ τῶν τροχαδίων διαστελλόμενα, θὰ εἶχον τὸν ταρσὸν τοῦ ποδὸς κεκαλυμμένον διὰ δέρματος, τοῦτο δὲ συνάγω ἐκ τοῦ ἐξῆς: Κατὰ τὸν Κωδινόν, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη (13.14) μουζάκιον ἐκαλεῖτο τὸ τὸν ταρσὸν καλύπττον μέρος τοῦ ὑποδήματος, ὅπερ ἡμεῖς ψίδι καλοῦμεν. Διὰ τὰ λέγωνται δὲ τὰ τῶν στρατιωτῶν σανδάλια, κατὰ τὰ στρατηγικὰ κείμενα, μουζάκια⁵. Πιθανὸν εἶναι ὅτι ἔφερον μουζάκια, ἵνα ἀπὸ πετρῶν, ἀκανθῶν καὶ τῶν τοιούτων προστατεύωσι τοὺς βαδίζοντας. Ἡ λέξις εἶναι βεβαίως ξενική, πιθανῶς Ἀραβική⁶, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχει, ὡς ἐπιστεύθη, πρὸς τὰ μωσαϊκά, οὐδὲ σημαίνει ὑπόδημα ἐστιγμένον καὶ μὲ προσεσραμμένας ὑαλινὰς μικρὰς ψηφίδας, κατὰ τὸν τρόπον τῶν μωσαϊκῶν⁷.

¹ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σελ. 178 καὶ 229 σελ. 202. Περὶ σανδαλίων καὶ τροχαδίων ὁμιλεῖ καὶ τὸ ἔδικτον τοῦ Διοκλητιανοῦ 9.12 σφαιρωτῆρ. σανδαλίου ζινίχιον, οἷον τὸ λωρίον τοῦ ὑποδήματος λεξ. Φωτίου ἐν λ.

² Ἐργάτης μηλωτὴν φορῶν καὶ σανδάλια ἀναφέρεται ἐν τοῖς θαύμασι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Ε. Παπαδοπούλου—Κερამέως, *Varia Graeca sacra* σ. 8.)

³ Τὰ σανδάλια νυνὶ λεγόμενα, ἀρβύλας ἔλεγον οἱ παλαιοί. (Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Νονόσου ἱστορίας 480.1 Βλαυτία· τὰ ὑπὸ τοὺς πόδας σανδάλια (τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικὸν ἐν λ. βλαύτη) ἐχαρακτήρισε δὲ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Κλήμεντος τὰς βλαύτας ὡς ὑπόδημα σανδαλοειδῆ.

⁴ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα 2.317 (ἐκδ. Λάμπρου.)

⁵ Ἐχέτωσαν δὲ (οἱ στρατιῶται) ὑπόδημα ἢ καὶ σανδάλια, ἡγουν μουζάκια. Νικηφόρου Δεσπότης, Στρατηγικὴ ἐκθεσις σ. 1. 20.

⁶ Οἱ Cretser καὶ Goar σχολιάζοντες τὸ περὶ ὀφφικιαλίων ἔργον τοῦ Κωδινού (σ. 226) δέχονται ὅτι τὰ ὑπόδημα μουζάκια εἶναι genus *Saracenicici calceamenti*.

⁷ Ὡς δέχεται ὁ J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* σ. 124.

Ἡ λ. σανδάλιον εἶναι, ὡς γνωστόν, ἀρχαία, ἦτο ὅμως καὶ δημιώδης μεσαιωνική, δηλοῦσα ὅ,τι περίπου οἱ ἀρχαῖοι Ἑλλήνες σάνδαλον ἐκάλουν. Τοῦτο, πλὴν τῶν μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων, ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ σημερινὴ χρῆσις, ἀφ' οὗ ἐν Ἑνω Σύρω π. χ. τὸ τῶν ποιμένων ὑπόδημα καλεῖται *σαντάλι*¹, *κακοσάνταλος* δ' ἐν Κερκύρα καὶ *παρυσάνταλος* ἐν Ἡλείῳ καὶ Αἰτωλίᾳ λέγεται ὁ ἄκομπος, ὁ κακοφτειασμένος, ἢ ἀσθενικὸς καὶ ἀνισόροπος, κυρίως δὴλα δὴ καὶ ἀρχικῶς ὁ ἄκομψα καὶ ἀκαλαίσθητα σάνδαλα φορῶν.

Σανδαλοειδὲς ὑπόδημα ἦσαν καὶ τὰ *καμπάγια* ἢ οἱ *καμπαγιῶνες* (*campagi militum*), οἵτινες καὶ ὡς καλίγια χαρακτηρίζονται². Ὅποια δέ τινα ἦσαν ταῦτα λαμβάνει τις ἰδέαν ἐκ τῆς παρὰ Ἰωάννη Λυδῷ περιγραφῆς, τῶν *καμπαγιῶν* τῶν *πατρικίων*³, ἧτις ἔχει ὡς ἑξῆς· «ὑπόδημα μέλαν ὑποσάνδαλον, δι' ὅλου γυμνόν, βραχεὶ τινι ἀναστήματι τὴν πτέρνην, ἐπ' ἅκρου δὲ τοὺς δακτύλους τοῦ ποδὸς συσφίγγον ἱμάτων ἐκατέρωθεν ἀνδρῶν τῶν ἀλλήλοις καὶ διαδεσμοῦντων τὸν πόδα, ὥστε βραχὺ λίαν ἐκ τε δακτύλων ἔμπροσθεν καὶ ἑξόπισθεν διαφαίνεσθαι τὸ ὑπόδημα». Σημειωτέον δ' ὅτι, πλὴν τῶν ἀρχόντων, καὶ ὁ βασιλεὺς, κατὰ περιστάσεις, ἐφόρει *καμπάγια*, κατὰ παλαιὰν Ῥωμαϊκὴν συνήθειαν.

Ἡ μνεῖα πεδίων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι δὲν εἶναι σπανία, ταῦτα ὅμως πολλάκις κεῖνται γενικῶς πρὸς δήλωσιν ἀπλῶς τοῦ ὑποδήματος⁴. Θὰ ἦσαν ὅμως καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐν χρήσει, μὴ ἀπέχοντα τῶν ἀρχαίων σανδάλων κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸν

¹ Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα τὴν λ. ἀναφέρει ἐν τῷ λεξικῷ του ὁ Da Somavera.

² Τὸ ἐν τῶν *καμπαγιῶν* αὐτοῦ, ἡγουν *καλιγίων* Θεοδώρου Στουδίτου, τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτίνον καὶ τὸν ὅσιον Μάξιμον (*Anal. Boll.* 53. 72).

³ I. Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας 1.17. Βλ. καὶ J. Wilpert, *Die Gewandung* σ. 33, *Mommsen—Blümmner, Der Maximaltarif* σ. 126. Ἐπιθετὸν καὶ τὸ Λατινικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. *campagus*.

⁴ Ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν *ξυλοχονταριῶν* (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλήν. 5. 18) τὸ βασιλικὸν τσαγγιὸν χαρακτηρίζεται ὡς *πέδιλον* «τὸ πέδιλον ἐρυθρὸν καὶ ὄντως βασιλικόν· ἀετοὶ λευκοὶ τοῖς πεδίλοις ἀπὸ μαργάρων γεγραμματοῦ». Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Tafel, Eustathii opusc. 21. 41.) καὶ *πέδιλα μέν, ἃ φοροῦμεν ὑποπλησθέντα τηλοῦ χαίρομεν εἰ τις φθάσας ἰδεῖν ἡ ἐκκαθαρεῖ πρὸ ἡμῶν ἢ ἐνδείξάμενος ἡμῖν προκαλέσεται ἀπορροῦσθαι* καὶ ὁ Θεόδωρος δὲ Πρωτόδρομος (P. G. 133. 1302) εἶπε περὶ τῶν εἰσερχομένων εἰς τὰ ἀνάκτορα ὅτι ἐφρόντιζον «εὐ διαθῆσθαι τὸ πέδιλον».

τρόπον τῆς ὑποδέσεως, ἄλλως δὲν ἐξηγείται πῶς ὁ Κεκανυμένος ἐν τῷ Ε' στρατηγικῷ του ὁμιλεῖ περὶ πεδίωνων τῶν στρατιωτῶν¹ καὶ πῶς εἶδος τσαρουχίου ἔτι καὶ νῦν ἐν Τήνῳ καλεῖται πέδιλον², ἐν Δωριδί πέδιλα τὰ τῶν γυναικῶν ὑποδήματα καὶ ἐν Ἡπείρῳ τὰ ἄλλως *συρτοπάπουτσα* καλούμενα.

Τροχάδες³ σανδάλια ἀπὸ αἰγείου δέρματος λέγει ὁ Ἡσύχιος. Αὐταὶ εἶναι τὰ ἐν τῷ θεσπίσματι τοῦ Διοκλητιανοῦ (9.12) καὶ βραδύτερον *τροχάδια* καλούμενα. Ταῦτα ἐκ δέρματος αἰγός, ἀλλὰ καὶ ἄλλου ζῴου κατασκευαζόμενα, ἣ δὲν ἔφερον κάττυμα, ὄντα μονόπελμα, ἣ καὶ ἦσαν μετὰ καττύματος, δίπελμα, καί, καλύπτοντα τὸ πέλμα, εἶχον κατὰ τὸν ταρσὸν καὶ τὸν μέγαν δάκτυλον ἱμάντας. Ἐπειδὴ δ' ἦσαν ἐλαφρά, ἐρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν ὁδοιπορούντων ἢ δρομέων, κουρσῶρων, *τροχάδια κουρσῶρια* κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Διοκλητιανοῦ καλούμενα⁴.

Τὰ τροχάδια, εἶδος τσαρουχίων, εἶναι νῦν γνωστὰ ἐν Σκύρῳ, ὑπὸ τῶν ποιμένων φερόμενα.

Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν συγγραφῇ (153.1) λέγει· «Σέρβλιοι δὲ τῇ τῶν Ρωμαίων διαλέκτῳ δοῦλοι προσαγορεύονται, ὅθεν σέρβουλα ἡ κοινὴ συνήθεια τὰ δουλικά φησιν ὑποδήματα καὶ τσερβουλιανούς τοὺς τὰ εὐτελῆ καὶ πενιχρὰ ὑποδήματα φοροῦντας». Τὰ σέρβουλα ταῦτα, ἣ μᾶλλον τὰ ἐν τῇ συνηθείᾳ τσερβούλια, ἀναφέρουσι μετὰ τῶν ὑποδημάτων τῶν στρατιωτῶν καὶ τὰ περὶ παραδρομῆς πολέμου βιβλία⁵, ἃν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῶν σήμερον πολλοῦ λεγομένων τσερβουλίων⁶, ταῦτα ἦσαν τσαρούχια ἐξ εὐτελοῦς καὶ χονδροειδοῦς δέρματος, καὶ μάλιστα τοῦ τῆς κεφαλῆς (κεφαλαρέας) κατασκευαζόμενα καὶ χρήσιμα πρὸς πορείας καὶ γεωργικὰς ἢ ποιμενικὰς ἐργασίας.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του⁶ λέγει ὅτι εἰς τὸν

¹ Κεκαυμένος, Στρατηγικὸν σ. 21. (ἐκδ. Wassiliewsky—Jernstedt.)

² Βλ. Ζωγράφειον ἀγῶνα 1. 443. Ἐν Κύρῳ ὑπάρχει κόμη καλούμενη Πεδουλᾶς, ἥς ὁ οἰκιστὴς κατὰ Μενάρδον, (Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου, Ἀθηνᾶς τόμ. 18. 398) θὰ ἦτο πεδιλᾶς, κατασκευαστὴς τοιούτου πεδίωνων.

³ Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἂν. σ. 127. 128.

⁴ Ἐχέτωσαν δὲ (οἱ στρατιῶται) καὶ σανδάλια, εἴτε τὰ λεγόμενα ἐν τῇ συνηθείᾳ τσερβούλια, Νικηφόρου Δεσπότη, Στρατηγικὴ ἔκθεσις σ. 1.20.

⁵ Τσερβούλι ἐν Ἰμβρῳ Βιθυνίᾳ, Σηλυβρίᾳ καὶ Μαραθοκάμπῳ τῆς Σάμου, τσερβούλ' ἐν Κυζίκῳ, Αἴνῳ, Μολύβῳ τῆς Λέσβου καὶ Θεολόγῳ τῆς Θάσου, τσαρβούλι ἐν Μελενίκῳ καὶ Κυδωνίαις καὶ τσερβουλε ἐν Τσακωνίᾳ λέγεται τὸ τσαρούχι.

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 2 κεφ. 11.

ἄνδρα ἀρμόζει ἡ ἀνυποδησία, ἐὰν δὲ δὲν ὀδεύῃ, ἀλλὰ καὶ δὲν φέρῃ τὴν ἀνυποδησίαν, τότε πρέπει νὰ φορῇ ἢ βλαύτας ἢ *φαικάσια*. Τὰ φαικάσια ταῦτα ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ταυτίζει πρὸς τοὺς τῶν ἀρχαίων κοινόποδας ἢ κονίποδας, οἵτινες, κατὰ Πολυδεύκη¹, ἦσαν «λεπτὰ ὑποδήματα, πρεσβυτικά, τὸ δὲ κάττυμα κοῦφον, ὡς ἐγγὺς εἶναι τῆς κόνεως τὸν πόδα» κατὰ δὲ τὸ Μ. Ἑτυμολ. καὶ τὸν Σουΐδαν στενὰ σανδάλια ἢ πολυσχιδῇ ὑποδήματα μὴ σκεπάζοντα ὅλον τὸν πόδα. Τὰ φαικάσια τέλος ταῦτα ὁ Ἡσύχιος χαρακτηρίζει ὡς εἶδος γεωργικοῦ ὑποδήματος².

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν τὰ καλίγια ἦσαν ὕψηλά ὑποδήματα, μὲ τὴν ἀράροdon ὅμως τοῦ χρόνου διὰ τῆς λ. ἐδηλώθη καὶ γενικῶς τὸ ὑπόδημα, ἀλλὰ καὶ ὠρισμένον εἶδος ὑποδήματος. Ἐν τῷ διαγράμματι π. χ. τοῦ Διοκλητιανοῦ (9.5 ἐξ.) οἱ *κάλικες*, τὰ καλίγια δῆλα δὴ τῶν ἄλλων κειμένων, διαστέλλονται τῶν ὑποδημάτων, τῶν σανδαλίων καὶ τῶν τροχαδίων, ὡς δ' ἐκ τῶν τυπικῶν τῶν μονῶν μανθάνομεν, ταῦτα διακρίνονται τῶν τσαγγίων³. Ἦσαν λοιπὸν τὰ καλίγια χαμηλὰ ὑποδήματα ἔχοντα καὶ καττύματα, ἀφ' οὗ μνημονεύονται τὰ πρὸς ἀνακαίνισιν αὐτῶν πετσία. Μετὰ ταῦτα ὅμως καλίγια ἐλέγοντο καὶ αἱ ἐμβάδες· ὁ Ἀρέθας τοιλάχιστον, σχολιάζων χωρίον τοῦ Λουκιανοῦ (Ρητόρ. διδάσκ. 15) λέγει· «ἐμβάδες δὲ τὰ ὑφ' ἡμῶν καλίγια καὶ δῆλον ἀφ' ὧν πίοις αὐτὴν ἐπιπρέπει τοῖς λευκοῖς, ὃ οὐκ ἂν ἐπὶ ἄλλου γένοιτ' ἂν ὑποδήματος⁴, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἐπιβεβαίωσι καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλοῦτ. 847) γράφων· ἐμβάδια, ἥγουν τὰ καλίγια⁵.

Τὰ καλίγια ταῦτα δὲν ἦτο ἀσύνηθες νὰ κοσμῶνται διὰ χρυσῶν

¹ Πολυδεύκου, Ὀνομαστ. Ζ. 86.

² Ἐν. λ. φαικάσιον. βλ. καὶ Α. Πασπάτη, Βραχεῖαι σημειώσεις περὶ ὑποδημάτων ἐν Δ.Ι.Ε.Ε. 2. 328.

³ Κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Κοσμοσωτείας (L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira, Izvestia 13. 49) ἕκαστος τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν ἔπρεπε νὰ λαμβάνῃ κατ' ἔτος καλίγια ζυγὰς δύο, ἕκαστος δὲ τῶν ὑπηρετῶν, ἥτοι ἡμιονηγῶν, μαγκίπων, γεωργῶν, καλίγια ζυγὴν μίαν καὶ τσαγγία ζυγὰς δύο. Κατὰ τὴν ὑποτίπωσιν τῆς καταστάσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (Migne, P.G. 99. 1720) ἕκαστος μοναχὸς ὀφείλε «ἔχειν ὑποδήματα κονδοτζάγγια καὶ ἕτερα μακροτζάγγια καὶ καλίκιν», κεῖται δὲ καὶ παρὰ Προδρόμῳ (Π. 33).

οὐ θέλω ἐγὼ ὑποδήματα, οὐ θέλω καὶ καλίγια;

⁴ Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ. 4. 253.

⁵ Νῦν ἐν Ἠπειρῷ καλίγια καὶ ἐν Μεγίστῃ καλλιτσια λέγονται τὰ κοινῶς ἄλλως τσόκκαρα.

κεντημάτων καὶ πολυτίμων λίθων¹. Νῦν τὸ καλίκι λέγεται πολλαχὺ καὶ σημαίνει τὴν γυναικεῖαν παντόφλαν.

Παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι συχνὰ ἀναφέρονται αἱ ἐμβάδες ἢ αἱ εὐρεῖαι ἐμβάδες², ἐν δὲ τῷ διαγράμματι τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ αἱ γυναῖκες αὐτοῦ ταυροῖναι, ἐμβάδες δὴλα δὴ ἐκ βοείου δέρματος κατασκευαζόμεναι. Καὶ αἱ περιφοροῦνται δὲ τοῦ αὐτοῦ θεσπίσματος εἶναι ἀναμφιβόλως εἶδος ἐμβάδων, ἃς φορῶν τις περιφέρεται ἐν τῇ οἰκίᾳ³.

Ἀλλὰ καὶ ὁ φελλός, ὃν λέγει ὁ Πλίνιος ὅτι αἱ γυναῖκες ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰ χειμερινὰ των ὑποδήματα⁴, ἥτοι ἐν χορήσει κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐμβάδων, αἵτινες τούτου ἕνεκα ἐκαλοῦντο *φελλοκάλγια*⁵, *φελλοῦποδήματα*⁶ *φελλάρια*⁷ καὶ *φελλοι*⁸, ὁ Μιχαὴλ μάλιστα Χωνιάτης, περιγράφων, τὰς ὀνομάζει «φελλωτὰ καὶ εὐρύχωρα σανδάλια». Θὰ ἐλέγοντο ὅμως προσέτι *φελλοι* καὶ *φελλάρια* τότε καὶ χαμηλὰ ὑποδήματα, οἱ κοινῶς γόβες, ἃν κρίνῃ τις ἐκ τοῦ ὅτι ἐν Σαμοθράκῃ καὶ Ἀδριανουπόλει *φιλλάρια* λέγονται οἱ γόβες. Τὰ δνόματα ταῦτα διετηρήθησαν καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν· εἰς τὰ ἐρωτοπαίγνια π. χ. φέρεται ὁ στίχος·

Βάλε τὸ φελλοκάλικον κ' ἔμπα ᾗς τὸ περιβόλιν¹⁰,
ὁ αὐτὸς δὲ στίχος καὶ ἐν Κρητικοῖς ᾄσμασιν.

¹ Ἐμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 152 ἔξ.

² Κωσταντίνου Μανασσῆ, Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων K. Horna, *Analekta zur byzantinischen Literatur* σ. 10. Τὰς ἐμβάδας ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καλεῖ μετὰ τὴν ἀρχαίαν ὀνομασίαν Περσικὰς (Κ. Σάθα, *Μεσ. βιβλ.* 5. 175.)

³ Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἄν. 9. 15. 20 καὶ σελ. 128.

⁴ Βιβλ. 16 κεφ. 8, illius usus (τοῦ φελλοῦ) fuit in hiberno foeminarum calceatu. Α. Πασπάτη, Βραχεῖαι σημειώσεις περὶ ὑποδημάτων, Δ.Ι.Ε.Ε. 2. 329.

⁵ Σπ. Ζαμπελίου, Ἱταλοελληνικά σ. 134, Ph. Meyer, *Die Haupturkunden f. die Geschichte d. Athosklöster* 201. Κόθορον· τὸ ἀμφοτεροδέξιον ὑπόδημα. Ἐνταῦθα δὲ καταχρηστικῶς τὸ γυναικεῖον, ὃ φασιν ἰδιωτικῶς *φελλοκάλικον* Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Βατρ. 47.

⁶ Miklosich—Müller, *Acta et Diplomata* 4. 74.

⁷ Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων στίχ. 514.

⁸ Στεφ. Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 278. φελλὸς *crepida* σημειοῖ καὶ ὁ Du Cange ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσάρῳ του. Καὶ νῦν ἐν Κρήτῃ *φελλοι* λέγονται οἱ παντόφλες ἢ ὑποδήματα παλαιὰ καλύπτοντα μόνον τὸν ταρσὸν τοῦ ποδός.

⁹ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 2. 317. 7. (ἐκδ. Λάμπρου.)

¹⁰ Hesseleling—Pernot, Ἐρωτοπαίγνια σ. 188. Ἐπιθὶ καὶ Α. Κρητὰρ, Κρητικὰ ᾄσματα σ. 180.

Τὰ φελλοκάλικα ταῦτα, ἅτινα ἐν τῷ Φορτουνάτῳ τοῦ Φωσκόλου λέγονται *φελλοπάπουτσα*¹, καλοῦνται καὶ νῦν ἔτι ἐν Κρήτῃ *φελλοζάλικα* καὶ *φελλοί*², φ' ἡλόγια δὲ ἐν Βελβενδῷ τῆς Μακεδονίας. Μὲ τοὺς φελλοὺς δὲ τούτους ἀναμφιβόλως σχετίζονται καὶ αἱ σημειναι παντόφλαι, αἵτινες οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αἱ πατόφελλοι, αἱ φελλὸν δῆλα δὴ κατὰ τὸν πάτον ἔχουσαι³.

Ἡ σύζυγος τοῦ Προδρομοῦ παραπονουμένη, διότι οὐδὲν οὗτος ἀγοράζει δι' αὐτήν, τοῦ λέγει·

Οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπου σου τατίκιν⁴ ἔς τὸ ποδάριν⁴

Τὸ ἀκατανόητον τοῦτο τατίκιν⁵, ὀρθῶς εἰκάσθη ὅτι δέον ν' ἀναγνωσθῇ *πατίκιν*. Ἐδήλου δὲ τὸ πατίκιν, παρὰ τὸ πατεῖν, τὸ ἐμβάδιον, ὅπερ ἔχει διπλωμένην τὴν πτέρναν πρὸς τὰ ἔσω καὶ πεπατημένην⁶, κατόπιν δὲ τὴν εὐτελῆ ἐμβάδα⁷, ὥς καὶ νῦν ἐν Φιλιππουπόλει. Δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦλάχιστον τοῦ Προδρομοῦ, νὰ ἐδήλου, ὥς καὶ νῦν ἐν Ἀγίῳ Ὄρει, Ἡπείρῳ, Θεσσαλίᾳ, Κοζάνῃ καὶ Σινώπῃ καὶ τὴν ξυλίνην ἐμβάδα, τὴν κρούπεζαν τῶν ἀρχαίων, τὸ κοινῶς ἄλλως *τσόκκαρο* ἢ *τσόκκορο* (socculus), τὸ ὅποιον κατὰ Σουΐδαν ἐλέγετο *κλάπα*⁸, κατ' ἄλλας δὲ μαρτυρίας, *ξύλινον*⁹.

¹ Φορτουνάτος Ε'. 46.

² Φορεῖ φελλοὺς καὶ τὰ πόδια του, ζῶνῃ χροουσῇ ἔς τὴ μέση

Α. Κ ρ ι ὶ ὲ η, Κρητικὰ ἄσματα σ. 13.

³ Ὅρα καὶ Α. Β ε ρ ν α ρ δ ᾶ κ η, Σημειώσεις περὶ παντούφλας ἐν Ἀσωπίου Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ (1886) σ. 403.

⁴ Hesselin g—P e r n o t, Poèmes Prodromiques I. 49.

⁵ Τοῦτο ἐσφαλμένως ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσάρῳ τοῦ Du Cange γράφεται καὶ πατίκιν καὶ πατήτιον.

⁶ Οὕτως ἐν Μακεδονίᾳ.

⁷ Ἐν Ἡπείρῳ πατίκια λέγονται αἱ ἐμβάδες.

⁸ Καὶ Δίων ὁ Κάσιος 77. 4 τὰς κρούπέζας καλεῖ κλάπας· κλάπας ὑποδεδεμένος, ἐν βαλανεῖρ γὰρ ὧν ἐτύγχανε.

⁹ Ὁ Ψευδοκωδινὸς εἰς τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως (2. 276. 16 Preger) ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Ξυλινίτου, λέγει ὅτι ἐκλήθη οὕτως αὕτη «διὰ τὸ τὰς μοναζούσας χρῆσθαι εἰς ὑπόδησιν τοῖς οὕτω καλουμένοις ξυλίνους». Ἐλέγετο δ' ὁ τὰ ξύλινα κατασκευάζων κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν, ξ υ λ ι ν ᾶ ς. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ῆ, Βυζαντινῶν τινῶν ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 5. 16. Νῦν ξύλενον ἐν Σύμῃ λέγεται τὸ τσόκκαρον, τὸ ὅποιον διὰ τὸν παραγόμενον ἦχον, καλεῖται λαλίνι ἐν Κρήτῃ, λαλίν' ἐν Φιλιππουπόλει, λαλούνι ἐν Ἡπείρῳ καὶ τακατούκα ἐν Θράκῃ.